

Andrzej Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915¹

Problematyka Cerkwi unickiej w XIX wieku była tematem wielu prac naukowych podejmowanych w ostatnich dziesięcioleciach. Intensyfikacja badań była uzasadniona potrzebą uzupełnienia braków i luk wynikających z uwarunkowań politycznych historiografii PRL. Najnowsza książka autorstwa Andrzeja Szabaciuka omawia problem unicki i tzw. kwestię chełmską z perspektywy imperialnej polityki Rosji na przełomie XIX i XX wieku. Autor już wcześniej w wielu publikacjach w kraju i zagranicą publikował efekty badań dotyczące tej problematyki². Książka powstała przede wszystkim w oparciu o nie znane i nie wykorzystywane w dotychczasowej historiografii źródła rękopiśmienne. Autor przeprowadził kwerendę w archiwach i bibliotekach w kraju (Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, Archiwum Diecezjalne Łomżyńskie, Archiwum Diecezjalne Siedleckie, Archiwum Główne Akta Dawnych, Archiwum Ojców Pijarów w Krakowie, Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Oddział Rękopisów Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopa-

---

¹ Andrzej Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin: Wydawnictwo KUL, ss. 308.

² A. Szabaciuk, *Geneza utworzenia stanowiska przedstawiciela ludności prawosławnej Chełmszczyzny i Podlasia w Dumie Państwowej*, [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej imperialnej Rosji*, Radom 2008, s. 177-196; tenże, *Polityka religijna władz rosyjskich względem Kościoła luterańskiego na terenie dawnych Inflant w latach 1832-1905*, „Res Historica”, 2009, nr 27, s. 81-92; tenże, *Политика российских властей в отношении униатов Царства Польского сосланных в глубь России в 1875–1905 гг.* [w:] *Поляки в России: эпохи и судьбы*, Краснодар 2009, s. 72-79; tenże, *Проблема религиозной принадлежности бывших униатов Царства Польского во время исполнения военной службы в царской армии в 1875 – 1915 гг.*, [w:] *Военная История России XIX-XX веков. Материалы III международной военно-исторической конференции*, под ред. А. В. Арановича, С.-Петербург 2010, s. 49-52; tenże, *Próby przywrócenia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1875-1915*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2010, Vol. LXV, 1 sectio F, s. 7-27; tenże, *Problem rozstrzygnięcia przynależności religijnej ludności greckokatolickiej w Królestwie Polskim w XIX w.*, [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga Jubileuszowa dedykowana Ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. H. Łaskiewicz, I. Wodzianowska, Lublin 2012, s. 389-404.

cińskiego w Lublinie) i za granicą (Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu, Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie). Szeroko zakrojona kwerynda przeprowadzona przez Autora objęła również wiele tytułów prasy wydawanej przez różne środowiska, zarówno w języku polskim jaki i rosyjskim. Niejednorodność źródeł pozwoliła na wieloaspektową interpretację opisywanych faktów i przeobrażeń dziejowych. Autor wykorzystał również pamiętniki i wspomnienia uczestników opisywanych wydarzeń. W pracy wykorzystano obszerną literaturę tematu, uwzględniając badania powstające w kręgach historyków Polski, Ukrainy i Rosji. Celem pracy było poznanie „genezy, uwarunkowań i zakulisowych dyskusji prowadzonych przez lata wokół „kwestii chełmskiej, skutkującej wyodrębnieniem z Królestwa Polskiego nowej *roskiej guberni*”. Książka analizuje politykę narodowościową Rosji opisując sytuację w guberniach lubelskiej, siedleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej od wybuchu powstania styczniowego do ewakuacji administracji rosyjskiej z Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej. Autor wyraża opinię, że polityka Rosji mająca na celu zmianę postaw religijnych, a *de facto* walka o narodowość, była niejednokrotnie bardziej radykalna niż polityka pruska wobec ziem oderwanych od Rzeczypospolitej i przywołuje opinię warszawskiego wicegubernatora, a następnie wiceministra spraw wewnętrznych w rządzie Piotra Stołypina Władimira Hurki, iż polityka Petersburga wobec Chełmszczyzny w wielu aspektach przypominała politykę Londynu wobec Ulsteru.

Rozdział pierwszy przedstawia genezę problemu chełmskiego. Analizuje prowadzoną od powstania styczniowego politykę narodowościowo-religijną Rosji w Królestwie Polskim, priorytetem której było „dobrowolne zjednoczenie” ludności unickiej z Cerkwią prawosławną. Uzasadnienia agresywnej polityki Rosja szukała w historiografii. W drugiej połowie XIX wieku powstało wiele opracowań jednostronnie opisujących dzieje prawosławia na ziemiach Rzeczypospolitej oraz koncepcji interpretujących unię w Brześciu jako narzędzie ekspansji papieżstwa. Realizacji celów służyło również osłabienie więzi kulturalno-religijnej unitów z Kościołem rzymskokatolickim, czego wyrazem była masowa kasata klasztorów rzymskokatolickich oraz likwidacja diecezji podlaskiej. Ostatecznym efektem działań administracji carskiej była likwidacja Kościoła unickiego w Królestwie Polskim przeprowadzona w kilku etapach w 1875 r. Działania te nie przyniosły spodziewanych efektów. W rozdziale tym przedstawiono rolę w walce z oporem unickim duchowieństwa prawosławnego, motywowanego do pracy bardzo wysokim uposażeniem oraz znaczenie administracji carskiej, do której dostęp został zarezerwowany dla praktykujących wyznawców Cerkwi prawosławnej. Opisano również postawy i organizację oporu ludności greckokatolickiej. Autor stwierdził, że unicy byli jedyną kategorią ludności Królestwa Pol-

skiego, która masowa i jawnie, aczkolwiek biernie, sprzeciwiała się polityce władz rosyjskich, pomimo surowych kar, konfiskat majątków, zsyłek. Trwający latami opór ludności unickiej, w ogromnej większości pochodzenia wiejskiego, często niepiśmiennej był zjawiskiem niespotykanym w skali europejskiej. Postawa ta była możliwa dzięki działalności bractw religijnych, misjonarzy z Galicji i stowarzyszeń niosącym pomoc unitom. Autor opisuje wpływ na sytuacje opornych pierwszego powszechnego spisu ludności Imperium Rosyjskiego przeprowadzonego w 1897 r.

Kolejny rozdział przedstawia powrót dawnych unitów do katolicyzmu po zmianie prawa wyznaniowego w 1905 r. Prezentuje tło polityczne i społeczne tej decyzji, opisuje zróżnicowane reakcje w kręgach duchowieństwa prawosławnego i administracji carskiej wobec informacji o projektach zmian prawa wyznaniowego oraz reperkusje unitów na ukaz tolerancyjny. Unicy masowo uczestniczyli w procesjach organizowanych do kościołów katolickich i jak najszybciej starali się załatwić formalności. Szybkiemu przebiegowi konwersji sprzyjały pogłoski o wycofaniu ukazu tolerancyjnego. Autor zebrał również informacje o środowiskach podejmujących próby odnowienia unickiej diecezji chełmskiej oraz zabiegi środowisk prawosławnych, które doprowadziły 16 czerwca 1905 r. do utworzenia w Chełmie nowej diecezji prawosławnej. W wnikliwym przedstawieniu kontekstu wydarzeń odwołano się do roli Kościoła mariawickiego i stosunków polsko-litewskich.

Rozdział trzeci dotyczy stosunku duchowieństwa rzymskokatolickiego do „problemu unickiego”. Zawiera opisy uwarunkowań przyjęć do Kościoła rzymskokatolickiego, starania biskupa Franciszka Jaczewskiego o poprawę sytuacji katolików w diecezji lubelskiej; reaktywację diecezji podlaskiej, przywrócenie lubelskiego kościoła dominikańskiego, wizytacje diecezji lubelskiej

W następnym rozdziale analizie poddano dane statystyczne z uwzględnieniem komplikacji wynikającej z sytuacji prawnej. Informacje prezentujące dane liczbowe na temat ludności prawosławnej, katolickiej oraz konwersję ludności zostały zaprezentowane na wykresach i w tabelach ilustrujących zjawisko w ujęciu chronologicznym i terytorialnym. Dane ze źródeł historycznych zostały skonfrontowane ze statystyką Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Piąty rozdział opisuje skomplikowaną sytuację konfliktów katolicko-prawosławnych przywołując analizy treści ulotek i broszur propagandowych kolportowanych przez obie strony, haseł stosowanych w propagandzie „szepcanej”. Informuje również o przebiegu sytuacji konfliktowych inicjowanych zarówno przez prawosławnych jak i unitów. Do napiętych relacji unitów z prawosławnymi przyczyniały się spory majątkowe.

Ostatni rozdział dotyczy wydzielenia guberni chełmskiej. Opisuje uwarunkowania upolitycznienia „kwestii chełmskiej”, uzyskanie prawa wyboru jednego przedstawiciela do Dumy na mocy dekretu o ordynacji wyborczej z 11 grudnia 1905 r. oraz przedstawia kulisy opracowania projektu chełmskiego. Analiza działań podejmowanych w różnych środowiskach pokazała przenikanie się

wątków religijnych i ekonomicznych, poprzez które władze rosyjskie starały się wzmocnić pogłębienie różnic narodowościowych i religijnych, tworząc w ten sposób wyraźną granicę pomiędzy „ruskością” i polskością. Odtworzono dyskusje nad wyodrębnieniem guberni chełmskiej w kręgach intelektualistów rosyjskich, ukraińskich i polskich, m. in. Henryka Sienkiewicza.

Analiza różnorodnych okoliczności wyodrębnienia guberni chełmskiej doprowadziła Autora do konstatacji, że projekt ten negatywnie odbił się na relacjach polsko-rosyjskich, a efektem eksperymentów narodowościowych była narastająca wzajemna niechęć katolików i prawosławnych, uwidaczniająca się z ogromną siłą w okresie międzywojennym, której efektem było burzenie cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie, a następnie krwawy konflikt polsko-ukraiński w czasie II wojny światowej.

Opracowanie Andrzeja Szabaciuka stanowi ważny wkład do historiografii, zarówno dotyczącej aspektów międzynarodowych, jak i poznania dziejów oraz zrozumienia przeobrażeń tożsamości lokalnych Podlasia i Chełmszczyzny. Stanowi ważny wkład do zrozumienia skomplikowanych procesów dziejowych.

Dorota Wereda